

INGLIZ TILI YO'NALISHI TALABALARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Muhayyo Umarova

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti Amaliy ingliz tili kafedrası o`qituvchisi

muhayyohon_1998@mail.ru

Kalit so`zlar: kompetensiya, performance, kommunikativ kompetensiya, Grammatik qobilyat, Sotsio-lingvistik qobilyat, diskursiv qobilyat, strategik qobilyat

Kirish

Xalqaro aloqalar rivojlangan globallashuv zamonida til o`rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular ichida ingliz tilini o`rganish va erkin muloqot qila olish har bir soha uchun eng ahamiyatlidir. Ingliz tili o`z ichiga olgan til ko`nikmalari (integrated skills) tilni har tomonlama mukammal rivojlantirishga yordam bersa, tildagi muloqot qobilyati esa til o`rganishdagi eng ustuvor vazifa hisoblanadi. Chunki, o`rganayotgan tilda erkin va ravon muloqot qilish qobilyati barcha o`rganuvchilardan talab qilingan eng muhim til ko`nikmasidir. Shunga qaramay, o`rganilayotgan tilda muloqot qilish, o`z fikrini erkin va xatolarsiz bayon eta olish va o`sha tilda gaplashuvchilar bilan suhbat olib borish til o`rganayotgan talaba yoshlar uchun amaliyot jarayonida qiyinchilik tug`dirmoqda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-2021 yillarga mo`ljallangan harakatlar strategiyasiga muvofiq oliy ta`lim tizimini tubdan isloh qilish va o`quv dasturlarini yanada takomillashtirish bo`yicha bir qancha vazifalar yuklatilgan edi. Bunga qo`shimcha o`laroq, 2019-yilning 8-oktabrda O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “O`zbekiston Respublikasi oliy ta`lim tizimini 2030-yilgacha takomillashtirish konsepsiyasini tasdiqlash tog`risida” farmoni e`lon qilindi. Bu farmonga asosan, ta`lim tizimini isloh qilish uchun muhim vazifalar ishlab chiqildi. Xususan, Xalqaro tajribalardan kelib chiqqan holda oliy ta`limning eng ustuvor va ilg`or tajribalarini joriy etish va nazariy ta`limdan bosqichma-bosqich amaliy ta`lim ko`nikmalariga o`tish singari bir qancha vazifalar belgilab qo`yildi. Shu kabi bir qator vazifalarga asoslangan holda, Til o`rganishda yangi usul va metodlarni fanga olib kirish va talabalarga o`zlarining til kompetensiyalarini rivojlantirishda bilimlarini ko`proq amaliyotda qo`llashga e`tibor qaratilmoqda.

Kommunikativ kommunikatsiya va uning turlari

Ingliz tilida kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish usullari va strategiyalarini o`rganib chiqishdan avval, bu so`zning lug`aviy ma`nolariga izoh berib o`tish judayam muhim. Kompetensiya so`zi lotinchadan “competo” so`zidan olingan bo`lib, erishyapman, loyiqman degan

ma`noni anglatadi. Kompetensiya so`zining lug`aviy ma`nosi esa ma`lum bir sohada erishilgan bilim, ko`nikma va malakalar majmuini izohlaydi. Kommunikativ kompetensiya (communicative competence) atamasi turli davrlarda turli xil tilshunoslar va olimlar tomonida turlicha ta`riflangan. Ikkinchi til o`zlashtirishda (Second language acquisition-SLA) bundan bir necha o`n yilliklar oldin vujudga kelgan bu atama til qo`llanilayotgan jamiyatning ijtimoiy-madaniy me`yorlariga amal qilgan holda tildan foydalanish jarayoni sifatida tasvirlanadi. Shu jihatdan, kommunikativ kompetensiya, mahalliy bo`lmagan so`zlovchilardan ijtimoiy-madaniy va ta`limiy jihatdan farq qiluvchi mahalliy ingliz tilida so`zlashuvchilarning me`yoriga asoslangan kommunikativ til o`qitish metodining asosi hisoblanadi (Samimy and Kobayashi, 2004).

Kommunikativ kompetensiya atamasining tarixiga e`tibor qaratadigan bo`lsak, dastlab bu atama g`oyasi Chomskiyning “competence” va “performance” so`zlarini tushlash orqali kelib chiqqan. Unga ko`ra, “competence” atamasi ingliz tilida gapiruvchi mahalliy aholining til bilimi va ularning biologik tug`ma qobilyati sifatida talqin qilingan bo`lsa, “performance” atamasi esa ma`lum bir vaziyatlarda tilni namoyon eta olishdir. Lekin bu izohlash judayam qisqa va o`z ma`nosini to`liq ifoda eta olmasligi o`z tasdig`ini topdi.

Bir qancha vaqtdan keyin, Chomskiyning fanda izohlagan atamalaridan ruhlanganva shu bilan bir qatorda, uni tanqid qilgan Dell Hymes tilda gapiruvchilar uchun ular muloqot olib borayotgan paytda ba`zi bir bilimlar bo`lishi kerakligini taklif qildi. Xususan, lingvistik kompetensiya gaplarni grammatik jihatdan tahlil qilganidek, kommunikativ kompetensiya ham aytilgan gap vaziyatga mos kelish yoki kelmasligini tahlil qilishi kerak edi. Shu sababli, Dell Hymes 1979-yilda tilshunoslar orasida “Kommunikativ kompetensiya” atamasidan foydalangan dastlabki tadqiqotchilardan biri edi. Hymes uchun muloqotda tildan foydalanishning faqatgina grammatik jihatiga emas, balki suhbatda so`zlardan qanday, qay maqsadda va qachon foydalanish zarurati kelib chiqdi. Qaysi vaziyatda rasmiy murojaat qilish va qaysi vaziyatlarda erkin so`zlash kerakligi nafaqat ikkinchi til o`rganuvchilari, balki native speaker adults (mahalliy gapiruvchi o`smirlar) uchun ham o`ta muhimligi ta`kidlandi. Chunki, har qanday tilda gapirishdan qat`iy nazar undagi gapirish estetikasini, kimga va qachon, qay holatda muomala qilish qonun qoidasini bilish muloqot qiluvchi inson uchun o`ta muhimdir. Hymesning kommunikativ kompetensiya atamasini qo`llab quvvatlagan Canale va Swain (2018) ham bu atamani quyidagicha asoslaydi; “Kommunikativ qobilyat - asosiy grammatik prinsiplarning sintez qilish jarayonidir, ya`ni ijtimoiy muhitda tilning kommunikativ funksiyalaridan qanday foydalanish va aytilayotgan gap va kommunikativ funksiyalar diskurs prinsiplariga mos kelish yoki kelmasligini o`rganadigan bilimlar majmuidir”.

Keyinroq, bu atamani Brown (1987) muxtasar ta`rif bilan keltirib, kommunikativ kompetensiya - ma`lum bir vaziyatga doir ma`lumotlarni muzokara qilish, xabarlarini yetkazish va almashish jarayoni bilan ta`minlovchi muloqotning bir ko`rinishi, deya izohlaydi. Bundan ko`rinib turibdiki, muzokara olib borayotgan shaxslar qaysi tilda suhbat olib borishidan qat`iy nazar o`zlari so`zlashayotgan tilning ijtimoiy-madaniy me`yorlariga e`tibor qaratgan holda, o`z vaziyatidan kelib chiqqan holda muloqot olib borishi zarur.

“Kommunikativ kompetensiya-har bir shaxsning o`zi so`zlashayotgan til jamoasiga nisbatan hurmati nishonasidir”, - deydi Prada (1979). Darhaqiqat, qaysi tilda muloqot olib bormay, undagi til me`yorlari va ijtimoiy-madaniy qonun qoidalarni hurmat qila olgan, o`zining suhbatdoshining yoshi va ijtimoiy kelib chiqishini hisobga olib munosabatda bo`lgan inson hurmatga sazovordir.

Bu barcha ta`riflarga tayangan holda xulosa qilish kerakki, kommunikativ qobiliyat faqatgina suhbatdoshlarning muloqoti emas, balki ana shu tilda tog`ri va mos so`zlasha olish bilimining yaqqol ko`rinishidir. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish esa faqatgina nutqni emas, shu bilan birga ma`lum bir tilni qo`llashga oid madaniy, ijtimoiy va estetik xususiyatlarni hisobga olgan muloqot shaklni rivojlantirish demakdir.

Tildagi ma`lum xususiyatlardan kelib chiqib, 1980-yildagi izlanishlarga ko`ra Canale va Swain kommunikativ qobiliyatning quyidagi 4 turini fanga olib kirish taklifini kiritadi:

Grammatik qobiliyat. Grammatika tilni o`rganish va uni qo`llay olishdagi eng muhim vositadir. Canale hamda Swain o`zlarining grammatikaga oid qarashlarini Hymesning fikrini rad etish bilan boshlaydilar. Xususan, “Tildan qanday foydalanish qonunlarini o`rgana olmasak, grammatik qoidalar befoyda”-deb aytgan Hymesni,- Tildan shunday grammatik qoidalar borki, ularni o`zlashtirmasdan tildan foydalanib bo`lmaydi”, deya inkor etadilar. Lekin afsuski, bu gaplarining amalda qanday erishish mumkinligini isbotini ko`rsata olmaganlar.

Grammatik qobiliyat o`z ichiga so`z tuzilishi, gap tuzilishi, lug`at, talaffuz va imlo kabi bir qancha til xususiyatlari va qoidalarini o`z ichiga oladi. Grammatik qobiliyat so`zlashuvchilardagi fonologik, morfologik va sintaktik qoidalar bilan shug`ullanadi. Shu sababli, hozirgi kunda u “lingvistik qobiliyat” deb ham ataladi. Bu qobiliyat turida so`zlashuvchining til foydalanishdagi grammatik xatolari, talaffuz jarayonida duch keladigan kamchiliklari analiz qilinadi. Bu jarayonni “*the was flower red*” gapi misoli orqali ifoda etilgan. Bu gap grammatik jihatdan xato hisoblanadi. So`zlashuvda bu kabi kamchiliklar bo`lishi mumkin, albatta, lekin yuqorida aytilganidek bu so`zlashuv tili va uning jamoasiga nisbatan hurmatsizlik va qo`pollik sifatida qabul qilinishi mumkin. Bundan tashqari talaffuz va imlodagi xatolar turli xil tushunmovchiliklarga va suhbatdoshni tushunishdagi muammolarga sabab bo`lishi mumkin. Shu sababli, so`zlayotgan inson o`z nutqidagi xato va kamchiliklarga e`tiborli bo`lishi va uni bartaraf etishga harakat qilishi zarur.

Sotsio-lingvistik qobiliyat. Kommunikativ kompetensiyaning ikkinchi turi bo`lib, u ijtimoiy va lingvistik til qobiliyati bilan shug`ullanadi. Bu turda, so`zlashuvchining tilda tog`ri fikr bayon eta olishi va tog`ri tushuna olishi muhokama qilinadi. Sotsio-lingvistik qobiliyat ijtimoiy mazmundagi suhbatlar, suhbat jarayonida duch keladigan madaniy me`yorlar va Speech act (nutq harakati)ning turli xil pragmatik ko`rinishlarini o`z ichiga oladi. Tildan tog`ri foydalanish jarayoni va uslubiga so`zlovchini yoshi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi va bir qancha omillar ta`sir ko`rsatadi. Shu boisdan, so`zlovchilar turli xil vaziyatlarda turli xil ifodalardan foydalaniladi, bu orqali ular tinglovchi-suhbatdoshining yoshi, ijtimoiy holati va jinsini hisobga olishlari zarur. Aks holda,

suhbatda bir qancha tushunmovchiliklar, suhbatdoshlar dunyo qarashida xilma-xil e`tiqod va munosabatlar suhbatning rivojiga o`z salbiy ta`sirini ko`rsatadi. Ingliz tilidagi salomlashuv shaklining biri hisoblangan “Hello” bu tildagi hamma vaziyatlarga ham to`g`ri kelmaydi. Bu iborani yoshi, ijtimoiy kelib chiqishini hisobga olib qo`llash maqsadga muvofiq. Aks holda, turli xil qo`pollik va tushunmovchiliklarga sabab boladi. O`zbek tilida ham bizga nisbatan katta va hurmatga sazovor insonlarga nisbatan “Assalomu alaykum” iborasini qo`llaymiz. Bu hurmatning bir ko`rinishi sifatida xizmat qiladi. Tilning shu kabi ba`zi bir xususiyatlaridan to`g`ri foydalana olish sotsio-lingvistik qobilyat hisoblanadi.

Sotsio-lingvistik qobilyatga ta`sir ko`rsatuvchi bir qancha omillar mavjud. Bu omillar Hymesning “**Speaking mnemonics**” atamasidan foydalanilgan holda Tomas tomonidan ko`rib chiqilgan. Ular quyidagicha tahlil qilinadi:

Situation - muloqot olib borilishi kerak bo`lgan vaziyat va manzil;

Participants – muloqot jarayonida ishtirok etadigan qatnashuvchilar;

Ends – shaxslarning maqsad va vazifalari;

Act sequences – bu xabarning mazmuni va kontenti;

Key – xabarning holati, toni va ruhi;

Instrumentalism – bu xabarning qay shaklda ekanligi (yozma yoki og`zaki);

Norms – muloqotga kirishish va muloqot almashish me`yorlari;

Genre – muloqot kategoriyalari, turlari ya`ni hazil, reklama va ma`ruza singari;

Tomas bu “**SPEAKING**” sxemadan foydalanilgan holda, muloqot uchun zarur bo`lgan omillarga ta`rif beradi. Unga ko`ra, suhbat jarayonidagi eng muhim omil bu qatnashuvchilardir. Ya`ni kimdir so`zlovchi va yana kimdir tinglovchi vazifasini bajaradi. Suhbatda ishtirok etuvchi shaxslar o`zlari muloqot olib borayotgan vaziyatdan kelib chiqib, bir birlari bilan xabar-muloqot almashadilar. Muloqot jarayonidagi shaxslarning xilma-xil maqsad va vazifalari bo`ladi va unga ko`ra qatnashuvchilar suhbat jarayoniga turli xil kayfiyat va tone qo`shadilar. Agar jarayondan maqsad bir- birini xursand qilish bo`lsa, suhbatdoshlar quvnoq va a`lo kayfiyatda suhbatni davom ettiradilar va aksincha, suhbatda bir- biriga bo`lgan qahr, g`azab kabi holatlar namoyon bo`lsa, suhbatdoshlarning kayfiyati salbiy tomonga o`zgaradi. Muloqot jarayonida ta`sir ko`rsatadigan yana bir omillardan biri bu – suhbat turlaridir. Muloqot olib borayotgan shaxs so`zlashayotgan vaziyati, muhiti va maqsadiga ko`ra, ba`zida rasmiy ba`zan esa norasmiy vaziyatdan foydalanishiga to`g`ri keladi. Ma`ruza, dars jarayoni va shu kabi ilmiy jarayonlarda rasmiy

muloqot vositasi ustunlik qilsa, do'stlar, oila davrasi va bir qancha tadbirlarda muloqotning oddiy usulidan foydalaniladi.

Bundan xulosa qilsa bo'ladiki, Tomasning “SPEAKING” sxemasida keltirilgan suhbatga ta'sir etadigan bir qancha omillar suhbatning muvaffaqiyatli va mazmunli bo'lishiga xizmat qiladi.

Diskursiv qobilyat. Bu atamaga ta'rif berishdan avval diskurs so'zning ma'nosini izohlash kerak. “Discourse” atamasi og'zaki va yozma muloqot degan ma'noni ifodalab, ma'lum bir jiddiy mavzuda yozma yoki og'zaki shaklda tashkillangan muloqot shaklidir.

Diskursiv qobilyat turi grammatik qobilyat turi bilan chambarchas bog'liqdir, sababi grammatik (lingvistik) qobilyat gapning grammatikasi qay darajada to'g'ri ekanligi nazorat qilsa, diskursiv qobilyat esa mana shu gaplar ichidagi ichki bog'lanish va tuzilishni o'rganadi. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, gaplarni bir-biriga grammatik va ma'no jihatdan bog'lashda qo'llaniladigan “cohesion”(grammatik bog'liqlik) va coherence (ma'no jihatdan so'zlarning bir-biriga bog'lanishi) atamalaridan oqilona foydalangan holda turli xil janrlarga oid yozma va og'zaki muloqot olib borish ko'nikmasidir. Diskursiv qobilyat tilda kohesiv birliklar (cohesive devices)dan ya'ni, olmoshlar, sinonimlar, bog'lovchilardan to'g'ri foydalana olishni o'rgatadi. Misol uchun, quyidagi gapni tahlil qilib ko'raylik;

The boy feeds the boy's cat with milk every morning, the cat likes drinking only milk.

Ya'ni, bola mushugini har kuni ertalab sut bilan boqadi, mushuk faqat sut ichishni yoqtiradi.

Bu gapni grammatik jihatdan tahlil qilsak, uning grammatik tuzilishida hech qanday xatolik yo'q lekin, unga diskursiv jihatdan yondashilcha, fikrni aniq va tiniq bayon etishda biroz xatolikka yo'l qo'yilgan. Bu holda diskursiv qobilyatdan foydalanib, aynan kerakli bog'lovchi va olmoshlarni qo'llay olish muhim:

The boy feeds his cat with milk every morning, because it likes drinking only this.

Bola mushugini har kuni ertalab sut bilan boqadi, chunki u faqat shuni ichishni yoqtiradi.

Keyingi gap birinchi gapga qaraganda ma'no jihatdan yaqinroq bo'lgan.

Bundan tashqari, og'zaki yoki yozma suhbatning janriga ko'ra diskursiv qobilyat ham turlicha bo'lishi mumkin. Misol uchun, yozilayotgan matn xat bo'lsa yoki inshoning (essay) bir turi bo'lsa, uning tuzilishi jihatdan gaplarni yaxlit bir holatga keltirish san'ati ham diskursiv qobilyat sanaladi. Darhaqiqat, Cook (1989) aytganidek, muloqotning samarali ishtirokchisi bo'lish uchun birinchi o'rinda, qaysi nutq turida qatnashayotganligini aniqlay olishi va, ikkinchi o'rinda, muloqot qanday shaklda bo'lishini oldindan bila olishi zarur.

Zero, suhbat jarayonidagi ilmiy va nazariy ma`lumotlarning o`zigina tinglovchining e`tiborini torta olmaydi, balki u qay holatda va qanday shaklda tinglovchiga yetib borishi ham suhbatning muvaffaqiyatli bo`lishiga xizmat qiladi.

Strategik qobilyat. Bu qobilyat turi yozilayotgan ish uchun eng kerakli bo`lgan qobilyat turi hisoblanadi. Buning sababi, strategik muloqot qobilyati - suhbat jarayonidagi ba`zi bir kommunikativ yetishmovchiliklarni o`rnini qoplash maqsadida foydalaniladigan verbal va non-verbal muloqot texnikalaridan foydalanish qobilyatidir. Muloqot jarayonida verbal ya`ni og`zaki usuldan foydalanish hamma uchun tushunarli, lekin ba`zilar non-verbal muloqot nima uchun kerak deb hisoblaydilar. Suhbatda non-verbal usuldan foydalanishning bir qancha sabablari bor:

1. Suhbat jarayonida bir qancha kamchiliklar, xususan, lug`at yetishmovchiligi, kerakli jumlaning eslay olmaslik va so`zni noto`g`ri ishlatish kabi xatolarni o`rnini to`ldirish maqsadida foydalanish;
2. Suhbat jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish maqsadida foydalanish;

Suhbat jarayonida so`zlovchi yetkazmoqchi bo`lgan fikrini ba`zan kerakli so`zlar bilan ifoda eta olmaydi. Bu holat ikkinchi tilda ishlatiladigan lug`atlarni yetarli darajada o`zlashtira olmasligi yoki suhbat jarayonida u so`zdan qanday foydalanishni bilmagani sababli paydo bo`ladi. Lekin birgina so`z yoki iborani ifoda eta olmagan sabab suhbatni tugatib qo`ya olmaydi. Bu mulooqtning rivojiga o`z salbiy ta`sirini ko`rsatadi. Bunday vaziyatlarda imo-ishora orqali yoki o`sha obyektning rasmini chizib ko`rsatish orqali muloqotning mukammalligiga erishiladi. Ba`zi bir holatlarda so`zlovchi ingliz tilida muqobilini topa olmagan so`zning o`rniga boshqa chet tilidagi yoki o`z ona tilidagi so`zdan foydalanish holatlari vujudga keladi. Ikkinchi holatda esa, suhbat jarayonini yanada qiziqarli qilish takomillashtirish va tinglovchini zeriktirmaslik uchun turli xil ko`rgazmali usullar va imo-ishoralardan foydalanish holati vujudga keladi. Bu ikki holat ham suhbatdoshlarning suhbatini maroqli va har tomonlama mazmunli bo`lishi uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. 2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегияси. – Тошкент: Адолат, 2017. – 112 б.
2. Canale, M. and Swain, M. (1980). “Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing”. *Applied Linguistics* 1/1:1.- 47.
3. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
4. Hymes, D. (1971). “Competence and Performance in Linguistic Theory”. In R.
5. Huxley and E. Ingram (eds.) *Language Acquisition: Models and Methods*. London: Academic Press.
6. Umarova, M. (2022, November). Talabalarning SoZlashuv Qobilyatini Oshirishda Visual Vositalardan Foydalanish Samaradorligi. In " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM (pp. 164-166).